
ПОНОМАРЕНКО Т. О.

доктор педагогічних наук,
професор, завідувач кафедри
дошкільної педагогіки і
психології, Глухівський
національний педагогічний
університет імені Олександра
Довженка,
м. Глухів, Україна

ФОРМУВАННЯ ДОБРОЗИЧЛИВОГО ВІДНОШЕННЯ ДО ОДНОЛІТКІВ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Визначено значення морального виховання дітей молодшого дошкільного віку; окреслено наукову базу щодо можливості вирішення досліджуваної проблеми; схарактеризовано вікові особливості молодших дошкільнят, які зумовлюють ефективність їх морального виховання; розкрито особливості формування доброзичливого відношення до однолітків у дітей молодшого дошкільного віку на засадах використання індивідуальних бесід за сюжетними малюнками.

Ключові слова: моральне виховання, діти молодшого дошкільного віку, доброзичливість, індивідуальні бесіди за сюжетними малюнками.

Определено значение нравственного воспитания детей дошкольного возраста; очерчено научную базу относительно возможностей решения исследуемой проблемы; охарактеризовано возрастные особенности младших дошкольников, которые обуславливают эффективность их нравственного воспитания; раскрыты особенности формирования доброжелательного отношения к сверстникам у детей младшего дошкольного возраста на основе использования индивидуальных бесед по сюжетным картинкам.

Ключевые слова: нравственное воспитание, дети младшего дошкольного возраста, доброжелательность, индивидуальные беседы по сюжетным рисункам.

The article deals with the features of forming younger preschooler's friendly attitude to coevals on the basis of using individual conversation according to story pictures. The importance of younger preschooler's moral education is determined. The scientific basis of solving the researched issues is outlined. Younger preschoolers' age features that cause the effectiveness of their moral education are described. The meaning of the concept "benevolence" as an integrative personality quality, formed as a result of synthesis of moral knowledge, moral behavior, moral motives, feelings and emotions that are quite broad definition, the core of which is "humanity" is defined. The indicators of the abovementioned category are such components as the ability to concede, to share, to feel sorry for somebody, to bother about someone, to help, to support, to empathize, to sympathize etc. The positive impact of the developed and implemented to the educational process of kindergartens the method of using individual conversations according to story pictures, which causes complex process of forming emotionally mediated moral knowledge about friendly attitude to coevals, emotional experience of benevolent deeds and development of moral emotional experiences and feelings is proved.

Key words: moral education, younger preschoolers, friendliness, individual conversations according to story pictures.

Вступ. Залучення дитини до світу загальнолюдських цінностей, що виступають у категоріях гуманізму, добра, справедливості – найважливіше завдання морального становлення особистості, котре набуває виключної актуальності в сучасному вітчизняному суспільстві, в період гуманізації усієї системи освіти дітей дошкільного віку.

Психологічна сутність поняття «дошкільна зрілість» визначається як сформованість усіх психічних процесів: емоційних, когнітивних, вольових, що надають дитині якісно нову можливість довільної регуляції поведінки. Така розвиненість дитини передбачає наявність певних успішно сформованих якостей – самостійності, чуйності, шанобливості, уміння зберігати міжособистісну злагоду, налагоджувати

міжособистісне партнерство тощо. Означені властивості є одними із базових для становлення особистості дитини (І. Бех [2], О. Вовчик-Блакитна [3], С. Ладивір [7], Т. Піроженко [8]). Саме ці якості, основи яких закладаються у дошкільному віці, вчені називають «стиглими яблучками пізнання» (О. Брежнева, Н. Гавриш, І. Кіндрат, О. Рейпольська) [11].

Разом з тим, результати аналізу теорії і практики морального виховання дошкільників вказують – означена проблема така багатогранна і складна, що її вивчення з часом не вичерпується й не втрачає своєї актуальності. Особливо складною є проблема морального виховання дітей молодшого дошкільного віку як недостатньо досліджена. В контексті означеної проблеми педагогі-практики нерідко механічно вико-

ристовують методику виховання старших дошкільників в освітній роботі з малюками, що негативно впливає на розвиток їх особистості.

Водночас, значущість молодшого дошкільного віку, що відрізняється певними новоутвореннями, для розвитку дитини важко переоцінити. Саме на ранніх етапах становлення особистості закладаються основи моральної свідомості, моральної поведінки. Здійснюється розвиток моральних емоцій, почуттів. Формуються позитивні взаємовідносини. Четвертий рік життя дитини називають «віком запитань», коли вона активно цікавиться причинами явищ та засвоює про них елементарні уявлення. Дитина цього віку здатна відділяти, дистанціювати себе від інших. У неї формуються мотиви поведінки, самооцінка, самосвідомість. Разом з розвитком мови та елементарного узагальненого мислення розвивається сприйняття моральних цінностей. Інтенсивно розвивається емоційна сфера малюків. Спостерігаються прояви емпатії, коли співпереживання та співчуття виступають причиною результативного моменту – допомоги, підтримки. Суттєвим досягненням визнаються прояви соціальної орієнтації, як особливої специфічної внутрішньої діяльності, пов'язаної зі сприйняттям іншої людини, її емоційного стану. Саме ці вікові особливості молодших дошкільнят і дозволяють, на нашу думку, успішно вирішувати питання їх морального розвитку.

Оскільки моральний розвиток дитини може здійснюватися у досить широкому аспекті, ми свідомо обмежилися у своєму дослідженні вивченням лише одного з питань – формування у дітей четвертого року життя доброзичливого відношення до однолітків.

Існують теоретичне й експериментальне обґрунтування положення

стосовно того, що дошкільне дитинство являє собою сприятливий період для морального розвитку особистості: надзвичайна пластичність психіки (Л. Виготський, С. Рубінштейн); поява «внутрішніх етичних інстанцій» (Л. Виготський); емоційна чуйність, що зумовлює ефективність розвитку емоцій, почуттів (О. Запорожець); новоутворення у вигляді усвідомлюваних мотивів, що зумовлює можливість підкорення дитиною мимовільних спонукань (О. Леонтьєв) тощо [4].

Результати аналізу теоретико-методичних засад дослідження засвідчують глибокий науковий інтерес до вивчення проблем: морального виховання у процесі ознайомлення дошкільників з навколишньою дійсністю (Є. Радіна); морального виховання в ігровій діяльності (Д. Менджерицька, Р. Жуковська, Ф. Левін-Щіріна), в процесі трудової діяльності (З. Борисова, Л. Порембська); виховання колективних взаємин дошкільників (О. Булатова, Т. Маркова, В. Нечаєва); розвитку емоцій у дітей дошкільного віку (О. Запорожець, Я. Неверович); морального виховання дошкільнят в дитячому садку та сім'ї (А. Артемова, А. Виноградова, В. Нечаєва, С. Козлова, Р. Буре, Р. Іванкова); формування вольових якостей у дітей дошкільного віку (В. Котирло); виховання гуманних почуттів і взаємин дошкільників (С. Кулачківська, С. Ладивір, Ю. Приходько) тощо [9].

Отже, результати аналізу теорії і практики формування доброзичливого відношення до однолітків у дітей молодшого дошкільного віку дали змогу констатувати наявність наукової бази щодо можливості вирішення цієї проблеми. Водночас, теорія й методика формування доброзичливого відношення до однолітків у молодших дошкільнят не були предметом спеціального наукового дослідження. Тож

проблема залишається недостатньо вивченою.

Формулювання мети статті та завдань. Мета та завдання статті полягають у дослідженні проблеми формування доброзичливого відношення до однолітків у дітей молодшого дошкільного віку; вивченні особливостей використання індивідуальних бесід за матеріалами сюжетних малюнків з метою становлення доброзичливих взаємин між дітьми молодшого дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу статті. Поняття «доброзичливість» багатогранне за своїм змістом і за формою прояву у взаєминах дошкільнят, пов'язане з цілим рядом інших якостей. У програмних документах [1, 5, 6, 10] сутність доброзичливості визначається в узагальненому вигляді, при цьому її прояви чітко не конкретизуються. Як правило, виділяються найбільш загальні форми прояву досліджуваної якості. Наприклад, звертається увага на те, що необхідно формувати у дошкільників уміння проявляти взаємодопомогу, дружелюбність, чуйність, увагу до дорослих та однолітків. Безумовно, малятам важко усвідомити сутність таких досить абстрактних понять, як бути уважними до оточуючих людей, дружелюбними, чуйними тощо. Тож ми визначили доступні для усвідомленого засвоєння малюками конкретні форми прояву доброзичливості, а саме: допомагати однолітку, піклуватися про нього, якщо йому погано, незручно, він знаходиться у ситуації фізичного або морального дискомфорту, ділитися чимось з ним, чимось поступатися, не кривдити його, жаліти тощо.

Отже, поняття «доброзичливість» є досить широким. У своєму дослідженні ми виділяємо його як основне ядро поняття «гуманність» і розглядаємо

як синтетичну якість особистості, виразниками якої є такі компоненти як уміння поступатися, ділитися, жаліти, клопотатися, допомагати, підтримувати, співпереживати, співчувати тощо. Сформованість здатності до реалізації означених проявів доброзичливості у взаємодії з однолітками допоможе дітям уникати конфліктів, отже, почувати себе в групі дітей більш комфортно, емоційно благополучно.

Результати аналізу теорії і практики морального виховання дошкільників свідчать про те, що з метою морального розвитку молодших дошкільнят використовується низка освітніх форм, методів, прийомів: читання, розповідання художніх творів, їх обговорення, розглядання картин, картинок, ілюстрацій, етичні групові та індивідуальні бесіди, прислів'я, приказки, пісеньки, пояснення, нагадування, поради, заохочення, діалогічними, ігри-драматизації, будівельні, дидактичні ігри тощо.

Виходячи з того, що доброзичливість – це інтегративна якість особистості, утворена внаслідок синтезу моральних знань, моральної поведінки, моральних мотивів, почуттів і емоцій, у сучасних дослідженнях, виконаних у контексті особистісно орієнтованого підходу, основоположне місце займають освітні впливи, що сприяють комплексному засвоєнню моральних знань, умінь, навичок, емоційному опосередкуванню засвоюваного дитиною морального досвіду. З цією метою використовуються ситуації морального вибору, читання художніх творів у супроводі мультимедійної презентації, розповідання казок у сенсорній кімнаті, перегляд мультфільмів, режисерська гра, інтерактивна інсценізація, ігрові ситуації тощо.

У рамках означеного підходу в нашому дослідженні з метою форму-

вання доброзичливого відношення молодших дошкільників до однолітків ми не обмежувалися повідомленням їм інформації, тобто змісту правил, яких їм необхідно дотримуватися при взаємодії з однолітками, та вимогами щодо їх обов'язкового виконання. Вихователь займав по відношенню до дитини позицію пошуку оптимальних умов формування її доброзичливості. Під оптимальними ми визначили умови, які забезпечують одночасний вплив на когнітивну, діяльну, емоційну сфери малюків, зумовлюють їх позитивне самопочуття у колективі однолітків, становлення власної гідності.

Тож, виходячи з означеного вище, основною умовою формування доброзичливості ми визначили використання бесід за матеріалами сюжетних малюнків. При цьому ми враховували, що діти молодшого дошкільного віку у змозі сприймати зміст картин та ілюстрацій, на яких персонажі виконують не більше ніж дві-три дії. Їм важко усвідомлювати композицію, яка включає багато персонажів, предметів, дій. Різноманіття композиційних елементів відвертає увагу малюків від розуміння змістової суті малюнка, усвідомлення його морально-емоційного змісту. При обговоренні сутності такого малюнку дошкільнята часто починають фантазувати, зосереджуючись на будь-якій деталі. Діти розповідають докладно про сюжет малюнка тільки тоді, коли він достатньо близький їх життєвому досвіду.

Успішність проведення бесід за матеріалами сюжетних малюнків визначається також їх яскравістю, динамічністю. Зображення предметів повинно бути ясним, чітким, без зайвих деталей. За таких умов молодші дошкільники здатні не тільки усвідомлювати зміст сюжету малюнків. Активно, досить емоційно сприймають вони й зо-

браження окремих образів – уважно розглядають пози героїв, вираз їх облич. Як правило, на малюнку увагу дітей привертають дії героїв (біжать, сидять, стоять, плачуть, допомагають тощо). Жести, поза, міміка часто зостаються ними не поміченими. Сприймаються вони дітьми тільки у тому разі, якщо зображуються яскраво (біжать сльози, втирається хусточкою тощо). Тобто важливим фактором, що визначає відношення дитини до цих героїв, є виразність малюнка.

При цьому легше сприймається дітьми емоційний стан, що виражається безпосередньо у міміці зображуваних персонажів. Сприйняття емоційних переживань, що актуалізуються у позах, жестах, пантоміміці героїв є для молодших дошкільнят достатньо важким. Також важко сприймається сумний настрій героїв, так як міміка суму, печалі передається мало поміченими штрихами. Легше сприймається міміка радості та гніву.

Важливим для нашого дослідження також є положення про те, що в молодшому дошкільному віці діти здатні розуміти не тільки зовнішню, сюжетну сторону художнього зображення, але й його глибинний емоційний зміст. Доведено, що внутрішню емоційну сутність зображуваних явищ маленька дитина розуміє навіть тоді, коли сюжет картини для неї є недостатньо зрозумілим і вона не в змозі передати його словами.

Також у контексті нашого дослідження є важливим усвідомлення того, що активізація уваги дітей на позі, положенні героїв у просторі, їх жестах, міміці значно спрощує сприйняття внутрішнього стану героїв малюнків, що викликає у малюків відповідні переживання, сприяє прояву почуттів.

Таким чином, результати аналізу спеціальної літератури вказують на те,

що усвідомлення педагогом особливостей сприйняття маленькою дитиною змісту малюнка, а також використання прийомів активізації уваги дітей на переживаннях, настрої, емоційному стані героїв сприяють не тільки розумінню дітьми моральної інформації, закладеної у змісті малюнків, а й зумовлюють формування співпереживання, співчуття, актуалізації різних форм доброзичливої поведінки.

На засадах вищезначених положень була розроблена методика використання бесід за матеріалами сюжетних малюнків з метою формування доброзичливого відношення до однолітків у дітей молодшого дошкільного віку. При проведенні бесід ми враховували, що доброзичливість і недоброзичливість є узагальненими поняттями, які заключають у собі певний зміст. У процесі бесіди дитина мала можливість на прикладі конкретних альтернативних вчинків героїв прийти до висновку, що значить бути доброзичливою по відношенню до однолітків, засвоїти уявлення про форми прояву доброзичливості, дізнатися, чим доброзичливий вчинок відрізняється від недоброзичливого.

З дітьми проводилося дві серії індивідуальних бесід за малюнками. У першій серії бесід використовувалися десять пар малюнків. У кожній парі малюнків добиралися сюжети, в яких добрий герой проявляє вміння піклуватися про однолітків, допомагати їм, жаліти, коли їм погано, ділитися з ними чимось, чимось поступатися. Недобрий персонаж демонстрував протилежні, недоброзичливі вчинки. Наприклад, сюжети парних малюнків були такими. Зміст першої пари малюнків: хлопчики гралися з м'ячем, один із них упав, схопився за коліно, плаче, два інших його жаліють, один хусточкою витирає сльози, другий –

гладить по голові; хлопчики гралися з м'ячем, один із них упав, схопився за коліно, плаче, два інших хлопчика не звертають на нього уваги, продовжують грати. Зміст другої пари малюнків: хлопчик простягає дівчинці яблуко, пригощає її; хлопчик сховав яблуко за спину, не хоче пригостити дівчинку тощо.

Методика проведення індивідуальних бесід за малюнками була такою. Дитині надавали можливість розглянути пару малюнків. З'ясовували, чи розуміє малюк сюжет кожного малюнку. Потім пропонували відповісти на запитання стосовно того, який персонаж подобається – на першому малюнку (добрий), чи на другому (недобрий) та мотивувати свій вибір.

Слід зазначити, що методика проведення бесід обумовлювалася рівнем розвитку у малюків уявлень про доброзичливе ставлення до однолітків, тобто залежала від того, якого героя обирала дитина (доброзичливого чи не доброзичливого) та як мотивувала власний вибір. Так, адекватний вибір героя (доброго) та мотивування такого вибору його доброзичливістю вважалось свідомством того, що дитина не тільки розуміє сутність малюнків на рівні дій персонажів, але й усвідомлює їх емоційно-моральний зміст.

Вважаємо доцільним навести приклад такої індивідуальної бесіди. Так, дитині пропонували роздивитися два малюнки: зміст першого – хлопчик, який грав з м'ячем упав, поранив коліно, два інших зав'язали йому зранене коліно, допомогли сісти на лаву; зміст другого малюнка – хлопчик, який грав з м'ячем, упав, схопився за поранене коліно, плаче, два інших хлопчика не звертають на нього уваги, продовжують грати з м'ячем. Дитина обирає персонажів першого малюнку. На запитання вихователя, чому вона обра-

ла саме їх, відповідає: «Хлопчики пожаліли свого товариша». Вихователь (В): «Які це хлопчики? Як їх можна назвати?». Дитина (Д): «Хороші, добрі». В.: «Як ти гадаєш, що ще ці добрі хлопчики могли б зробити для свого товариша?». Д.: «Зеленкою б коліно помазали, до мами відвели». В.: «Вірно, а ще? Як ти гадаєш, могли б вони посміхнутися хлопчику, сказати добрі слова?». Д.: «Так, могли». В.: «Що вони б сказали хлопчику?». Д.: «Не плач, усе минеться, нога не буде боліти, ще й по голові могли б його погладити». В.: «Чому вони так вчинять?». Д.: «Тому, що вони добрі». В.: «Чому тобі не сподобалися хлопці на іншому малюнку?». Д.: «Вони погано вчинили, вони злі, недобрі».

У процесі індивідуальних бесід спостерігалися випадки вибору дітьми доброзичливих персонажів, проте мотивувати свій вибір малюки були не в змозі. У випадках, коли мотивування адекватного вибору було відсутнім, або не визначалося доброзичливістю героя, вихователі обов'язково акцентували увагу дітей на самопочутті персонажу, по відношенню якого була проявлена доброзичливість – на його настрої, позитивних переживаннях. Намагалися необхідність прояву доброзичливості обґрунтувати результатами позитивних вчинків – персонажам малюнків, по відношенню яких здійснювалися доброзичливі вчинки, дуже приємно, вони посміхаються, радіють, відчувають себе комфортно, захищено тощо.

Таким чином, у процесі проведення першої серії індивідуальних бесід за малюнками дітям молодшого дошкільного віку пропонувалося на основі актуалізації принципу «полярних еталонів» («добрий» – «недобрий») вирішувати ситуації морального вибору та здійснювати мотивування власного

вибору з метою формування емоційно опосередкованих моральних уявлень про конкретні форми прояву доброзичливого ставлення до однолітків та розвитку моральних емоційних станів (співчуття, співпереживання тощо).

У другій серії індивідуальних бесід дітям пропонували розглядати малюнки, на одній частині яких були зображені діти дошкільного віку, що потрапляють у несприятливі для них ситуації (наприклад, хлопчик збирається на прогулянку, не може зав'язати шарф, плаче; дівчинка гралася у піску з лопаткою, лопатка зламалася, дівчинка плаче; хлопчик упав зі стільця, плаче тощо). Друга, вільна від малюнку, частина аркуша призначалася для розміщення персонажів – доброго, а потім недоброго, намальованих та вирізаних із картону. При цьому добрий хлопчик був зображений привітним, дружелюбним. У недоброго хлопчика обличчя було недоброзичливим, злим.

Отже, у процесі індивідуальних бесід за малюнками дошкільнята вирішували завдання моральної спрямованості спочатку від імені доброго хлопчика, що становило першу частину етичної задачі, а потім від імені недоброго, що являло другу її частину. Окрім цього, малюкам пропонували обігрування рішення першої частини задачі, тобто спонукали до режисерської гри. Таким чином, діти не тільки вербально вирішували завдання морального змісту, а й здійснювали його обігрування, маніпулюючи фігуркою доброго героя, коментуючи вголос його дії.

Слід зауважити, що в процесі самостійної ігрової діяльності дітям надавалася можливість розглядати малюнки, за якими раніше проводилися індивідуальні бесіди, гратися з позитивними персонажами. Іноді, при самостійному обігруванні сюжетів, діти

питали про те, де ж поганий, недобрый хлопчик, просили його фігурку погратися, на що педагоги відповідали, що у недоброзичливого хлопчика погані, недобрі вчинки, тож не варто його запрошувати до дітей.

Таким чином, у другій серії індивідуальних бесід, продовжувалася педагогічна робота щодо формування емоційно опосередкованих знань молодших дошкільників про конкретні форми прояву доброзичливого ставлення до однолітків. Окрім цього, в процесі обігравання способів вирішення завдань етичного змісту здійснювалася актуалізація засвоюваних моральних уявлень в індивідуальній ігровій діяльності, що сприяло формуванню досвіду їх доброзичливих вчинків, моральної діяльності.

Результати аналізу контрольного експерименту засвідчили підвищення рівня розвитку уявлень молодших дошкільників про доброзичливе відношення до однолітків. Збільшення рівня розвитку моральної свідомості зумовило й позитивні зміни в поведінці малюків. Покращився мікроклі-

мат в експериментальній групі дітей четвертого року життя. Дошкільнята стали більш доброзичливими, рідше спостерігалися сварки, скарги вихователів на однокласників тощо.

Тож у процесі впровадження в освітній процес дошкільного навчального закладу розробленої нами методики використання індивідуальних бесід за малюнками підтверджено можливість її практичного застосування в умовах дитячого садка. Доведено її позитивний вплив на становлення доброзичливого відношення молодших дошкільнят до однолітків, що являє собою комплексний процес формування емоційно опосередкованих моральних знань, емоційно забарвленого досвіду моральних вчинків та розвитку моральних емоційних переживань та почуттів. Подальших наукових розвідок, на нашу думку, потребують різні аспекти морального виховання молодших дошкільників, у тому числі, й певні компоненти проблеми формування доброзичливого ставлення дошкільнят до однолітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у світі» / наук. кер. та заг. ред. О. Л. Кононко. – 3-є вид., випр. – К. : Світич, 2009. – 430 с.
2. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності: навч. посіб. / І. Д. Бех. – К.: Академвидав, 2001. – 248 с.
3. Вовчик-Блакитна О. О. Дитина у контексті сучасних соціокультурних тенденцій виховання / О. О. Вовчик-Блакитна // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – №9. – С. 1 – 5.
4. Воспитание детей дошкольного возраста [под. ред. Л. Н. Прокопиенко. – К. : Рад. шк., 1990. – С. 208 – 246.
5. Дитина : прогр. виховання і навчання дітей від 3 до 7 років. – К. : Богдан, 2003. – 327 с.
6. Дитина в дошкільні роки. Програма розвитку, навчання та виховання дітей. – Запоріжжя: ЛПДС, 2010. – 46 с.
7. Ладивір С. О. Особистість дошкільника: надії та перспективи розвитку: наук.-метод. посіб. / С. О. Ладивір. – Житомир: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, ЖОППО, 2003. – 175 с.

8. Піроженко Т. Чому гальмує дошкільна зрілість / Т. Піроженко, С. Ладивір // *Вихователь-методист дошкіль. закл. щомісяч. спеціалізм. журн.* – 2012. – №8. – С. 7 – 12.
9. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Т. І. Поніманська. – К. : «Академвидав», 2006. – 456 с.
10. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Українське дошкільня» / О. І. Білан, Л. М. Возна, О. Л. Максименко та ін. – Тернопіль: Мандрівець, 2012. – 264 с.
11. Розумне виховання сучасних дошкільнят. Методичний посібник / Н. Гавриш, О. Брежнева, І. Кіндрат, О. Рейпольська; [за заг. ред. О. Брежневої. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2015. – 176 с., кол. іл. 32 стор.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. *Bazova programa rozvytku dytyny doshkilnoho viku «Ya u sviti» / nauk. ker. ta zah. red. O. L. Kononko.* – 3 vyd., vypr. – K.: Svitych, 2009. – 430 s.
2. Bekh I. D. *Psykhologichni dzherela vykhovnoyi maysternosti: navch. posib.* / I. D. Bekh. – K. : Akademvydav, 2001. – 248 s.
3. Vovchuk-Blakytina O. O. *Dytyna u konteksti suchasnykh sotsiokulturnykh tendentsiy* / O. O. Vovchuk-Blakytina // *Praktychna psykhologhiya ta sotsialna robota.* – 2008. – №9. – S. 1 – 5.
4. *Vospitaniye detey doshkolnoho vozrasta* [pod. red. L. N. Prokolyenko. – K: Rad. shk., 1990. – S. 208 – 246.
5. *Dytyna: prohrama vykhovannya i navchannya ditey vid 3 do 7 rokiv.* – K.: Bohdan, 2003. – 327 s.
6. *Dytyna v doshkilni roky. Prohrama rozvytku, navchannya ta vykhovannya ditey.* – Zaporizhzhya: LIPS, 2010. – 46 s.
7. Ladyvir S. O. *Osobystist doshkilnyka: nadiyi ta perspektyvy rozvytku: nauk.-metod. posib.* / S. O. Ladyvir. – Zhytomyr: Instytutu Psykhologhiyi im. H. S. Kostyuka APN Ukrainy, ZHOIPPO, 2003. – 175 s.
8. Pirozhenko T. *Chomy halmuye doshkilna zrilist* / T. Pirozhenko, S. Ladyvir // *Vykhovatel-metodyst doshkil. zakl. schomisyach. spetsializm. zhurn.* – 2012. – №8. – S. 7 – 12.
9. Ponimanska T. I. *Doshkilna pedahohika: navch. posib. dlya stud. vysch. navch. zakl.* / T. I. Ponimanska. – K.: «Akademvydav», 2006. – 456 s.
10. *Prohrama rozvytku dytyny doshkilnoho viky «Ukrayinske doshkillya»* / O. I. Bilan, L. M. Vozna, O. L. Maksymenko ta in. – Ternopil: Mandrivets, 2012. – 264 s.
11. *Rozumne vykhovannya suchasnykh doshkilnyat. Methodychny posibnyk* / N. Havrysh, O. Brezhnyeva, I. Kindrat, O. Reypolska; [za zah. red. O. Brezhnyevoyi. – K. Vydavnychy Dim «Slovo», 2015. – 176 s., kol. il. 32 stor.